ЮРЧЕНКО М. М.,
кандидат політичних наук, доцент,
професор кафедри державно-правових
дисциплін
(Інститут права та безпеки
Одеського державного університету
внутрішніх справ)

НІЦЕВИЧ А. С.,
старший викладач кафедри
державно-правових дисциплін
(Інститут права та безпеки
Одеського державного університету
внутрішніх справ)

БАЛТАДЖИ П. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри державно-правових
дисциплін
(Інститут права та безпеки
Одеського державного університету
внутрішніх справ)

УДК 342.8340.12
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.4.92

ІСТОРІЯ ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ГОЛОСУВАННЯ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ В УКРАЇНІ

У статті авторами досліджується історія розвитку та стан впровадження електронного голосування в сучасних державах, його переваги та ризики виходячи з технічних можливостей контролю за ходом виборчого процесу на всіх етапах його здійснення та можливість запровадження е-голосування в Україні.

Наразі електронне голосування стає все більш поширеним у світі, однак сьогодні жодна країна не перейшла до використання виключно електронного голосування на всіх рівнях виборчих процесів, надаючи переваги комбінації електронного і традиційного (паперового) голосування та створюючи можливість для виборців віддати свій голос через Інтернет.

Досвід набутий світовими країнами у використанні інформаційно-комунікаційних технологій в державному секторі та приватному житті наразі є актуальним для нашої країни, яка проголосила курс на діджиталізацію усіх сфер життєдіяльності. В Україні сьогодні впровадження е-голосування проходить лише етап обговорення, проте поточна ситуація вкрай актуалізує оперативне вивчення та адаптацію досвіду тих країн, які вже мають такий досвід, та як мінімум, пройшли перший, вкрай важливий етап.

Країною, яка тримає першість у використанні інформаційно-комунікаційних технологій є Естонія. Високі темпи економічного розвитку, макроекономічна стабільність у поєднанні із активною підтримкою органів управління забезпечили рух до сильного інформаційного суспільства. Інформаційна політика,

що проводиться країною спрямована на впровадження е-послуг у всіх сферах, передусім, у державній, забезпечення е-грамотності усіх верств населення, синхронізацію національних заходів із пріоритетами та планами дій ЄС у цьому напрямку. Наразі багато європейських країн, в питаннях діджиталізації, йдуть у фарватері естонських напрацювань.

Для нашої країни впровадження нового способу голосування – це можливість збільшення загальної явки виборців, впровадження більш зручного способу електоральної участі в умовах сучасного інформаційного суспільства.

Ключові слова: *вибори, виборче право, історія, електорат, електронне голосування, зарубіжні країни, цифровізація виборчого процесу, цифрова демократія.*

Yurchenko M. M.,Nitsevych A. S., Baltadzhy P. M. Electronic voting in foreign countries and the feasibility of its implementation in Ukraine

In the article, the authors examine the history of development and the state of implementation of electronic voting in modern states, its advantages and risks based on the technical capabilities of monitoring the course of the electoral process at all stages of its implementation, and the possibility of introducing e-voting in Ukraine.

Currently, electronic voting is becoming more and more widespread in the world, but today no country has switched to using exclusively electronic voting at all levels of electoral processes, giving the advantages of a combination of electronic and traditional (paper) voting and creating the opportunity for voters to cast their votes via the Internet.

The experience gained by world countries in the use of information and communication technologies in the public sector and private life is currently relevant for our country, which has declared a course for the digitalization of all spheres of life. In Ukraine, today the introduction of e-voting is only at the discussion stage, but the current situation makes it extremely urgent to promptly study and adapt the experience of those countries that already have such experience and have at least passed the first, extremely important stage.

The country that holds the lead in the use of information and communication technologies is Estonia. High rates of economic development, macroeconomic stability combined with active support from government bodies have ensured the movement towards a strong information society. The information policy pursued by the country is aimed at the implementation of e-services in all spheres, primarily in the state sphere, ensuring e-literacy of all segments of the population, synchronizing national measures with the priorities and action plans of the EU in this direction. Currently, many European countries, in matters of digitalization, are following the path of Estonian developments.

For our country, the introduction of a new voting method is an opportunity to increase overall voter turnout and introduce a more convenient method of electoral participation in the conditions of a modern information society.

Key words: *elections, electoral law, electorate, electronic voting, history, foreign countries, digitalization of the electoral process, digital democracy.*

Постановка проблеми та її актуальність. Проблема активної участі громадян у виборах та референдумах, з метою реалізації свого конституційного права на участь в управлінні державою, наразі є актуальною в усіх демократичних країнах світу. За умови єдиної можливості проголосувати лише на виборчій дільниці, забезпечити високу явку виборців в день голосування стає дедалі проблематичніше. Це, в першу чергу пов’язане з мобільністю

населення. Можливість виконувати аналогічну роботу з вищою оплатою в інших регіонах та навіть країнах призводить до досить значної трудової міграції населення.

У зв'язку з інтенсифікацією міжнародних міграційних процесів чимало країн світу приймають рішення щодо перегляду законодавства щодо участі у національних виборах громадян, які проживають або тимчасово перебувають за кордоном, з метою усунення невиправданих перешкод, розширення їх доступу до процесу виборів та урізноманітнення засобів реєстрації та голосування. Громадяни, знаходячись за межами своєї країни, або навіть у віддаленому, від місця своєї реєстрації, регіоні фактично випадають з виборчого процесу, в силу того, що проголосувати на виборчій дільниці, на якій вони внесені до виборчих списків фактично не в змозі. Тому сучасні світові тенденції, які спрямовані на дотримання та максимальну реалізацію виборчих прав громадян, змушують до пошуку нових технологічних рішень задля удосконалення виборчих процесів, які б підвищували електоральну активність, давали виборцям можливість у повному обсязі реалізувати свої виборчі права, ставили усіх виборців у рівні умови як під час виборчої кампанії, так і на етапі голосування.

Демократичні країни світу намагаються забезпечити можливість прийняти участь в голосуванні для максимальної кількості своїх громадян, адже демократія – це в першу чергу воля більшості, і як показує практика наявні способи та можливості проведення виборів, підрахунку голосів суттєво різняться. Тому логічно, що, країни «молодої демократії», в яких лише з'являються ознаки демократичних перетворень, прагнуть запозичити та адаптувати до свого управлінського арсеналу напрацювання країн «сталої демократії», і в першу чергу в сфері забезпечення участі громадян в процесах управління країною. Для цього необхідно переконати громадян в їх політичній значущості, викорінити з їхньої свідомості таке явище як абсентеїзм - «одна з форм свідомого бойкотування виборцями виборів, відмова від участі в них; пасивний протест населення проти існуючої форми правління, політичного режиму, прояв байдужості до виконання людиною своїх прав та обов'язків», змінити обивательське уявлення окремих людей про те, що від них в політиці нічого не залежить.

Певний вплив на формування такого «обивательського» ставлення до участі у виборах здійснювала необхідність явки виборців на виборчу дільницю та непрозорість підрахунку голосів і відповідно визначення переможців. Так в Україні, під час проведення президентських виборів 2004 року, втручання у підрахунок голосів та оприлюднення недостовірних результатів голосування призвело до масових протестів та спричинило політичну кризу [1].

Як країні убезпечити себе та своїх громадян від подібних ситуацій? Світовий досвід говорить, що суттєво вплинути на вирішення зазначених вище проблем може запровадження електронного голосування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сучасні дослідники питання запровадження електронного голосування та можливостей його впровадження в Україні: Гусаревич Н., Закоморна К., Дуліба Є., Квітка С., Митко А., Окуньовська Ю., Теремецький В., Токар-Остапенко О., Топалова С., Щоголев Д., підходять до даного питання з правової, управлінської, політичної, технічної, економічної сторін.

У своїх працях значну увагу вони приділяють висвітленню переваг і ризикам впровадження електронного голосування у світі та підкреслють наявність складної взаємодії між технологічним прогресом і демократичним управлінням. Зазначають, що хоча електронне голосування стає все більш поширеним у світі, однак станом на сьогодні жодна країна не перейшла до використання виключно електронного голосування на всіх рівнях виборчих процесів, надаючи переваги комбінації електронного і традиційного (паперового) голосування. Також аналізують такі переваги впровадження електронного голосування, як: зручність, доступність, ефективність, зменшення використання людського ресурсу при підрахунку голосів. Значну увагу приділяють аналізу ризиків впровадження електронного голосування, зокрема: необхідності чіткого врегулювання електронного голосування у виборчому законодавстві; убезпечення від кіберзагроз, технологічних збоїв, хакерських атак, шкідливого програмного забезпечення; ризиків фальсифікації виборів; значні фінансові витрати для розробки, впровадження надійних та безпечних електронних систем,

підтримки їх функціонування; порушення прозорості виборчого процесу та виникнення недовіри до кінцевих результатів виборів [2].

Більшість науковці сходяться на тому, що лише за умови збалансованого підходу спрямованого на вирішення проблем безпеки, можливості перевірки результатів голосування, забезпечення анонімності, можливості ідентифікації виборця, прозорості, економічної ефективності та довіри, можна подолати всі складнощі впровадження електронного голосування в Україні, а також забезпечити його подальше функціонування. Проте, вони також застерігають, що недостатньо ретельно сплановане та розроблене проведення електронного голосування може підірвати довіру до всього виборчого процесу

Мета наукової статті – здійснити аналіз стану впровадження електронного голосування в країнах світу і визначити можливість та доцільність його застосування в Україні.

Виклад основного матеріалу. Електронне голосування – це термін, який охоплює кілька різних типів електронних засобів, що використовуються для голосування та підрахунку голосів на виборах. Як правило, воно включає електронні машини для голосування та інші електронні засоби фіксації голосів виборців на виборчих дільницях. Онлайн-голосування або інтернет-голосування – це версія електронного голосування, яка дозволяє виборцям віддати свій голос віддалено, за допомогою технічних засобів, без необхідності відвідувати саму виборчу дільницю. Метою технології електронного голосування є прискорення підрахунку бюлетенів, зменшення кількості персоналу, необхідного для ручного підрахунку, підвищення доступності для виборців, спрощення процесу голосування. Очікується, що інвестиції в нові системи окупляться в довгостроковій перспективі завдяки скороченню операційних витрат, також онлайн-голосування час, кошти та підвищить явку власне виборців, оскільки вони зможуть голосувати незалежно від свого місцезнаходження. Громадяни, які найбільше виграють від онлайн-виборів, це ті, хто проживає за кордоном, у сільській місцевості, віддаленій від виборчих дільниць, та люди з обмеженими можливостями. Слід усвідомлювати, що е-голосування не передбачає повного заміщення традиційного способу волевиявлення, а лише створює йому додаткову альтернативу.

Наразі жодна країна не використовує лише онлайн-голосування на виборах чи референдумах, деякі країни, такі як Естонія, Швейцарія та Канада, надали виборцям можливість голосувати онлайн. У Монголії голосування за допомогою SMS стало можливим на референдумі 2015 року [3].

Використання інформаційних технологій у виборчому процесі стосується не лише самого процесу голосування, але й усіх його етапів, включно зі створенням списків виборців, ідентифікацією виборців (на виборчих дільницях та онлайн), обробкою та оприлюдненням результатів. Багато країн демонструють різні комбінації та ступені використання інформаційних технологій. У Швеції повністю комп'ютеризована система створення списків виборців, підрахунку голосів і представлення результатів поєднується з повністю паперовою системою голосування, включаючи систему дострокового голосування [4].

У Канаді онлайн-голосування використовується на муніципальному рівні в деяких провінціях, де муніципалітетам дозволено організовувати такі процедури. Загально національного стандарту для онлайн-голосування не існує, тому кожен муніципалітет розробляє власну систему або використовує систему, розроблену іншим муніципалітетом. Важливе значення для голосування в Інтернеті має ідентифікація виборців. Як мінімум, необхідна загальна система ідентифікації громадян. Деякі муніципалітети вимагають від виборців попередньої реєстрації для отримання унікального ПІН-коду, необхідного для голосування онлайн, тоді як інші просто надсилають ПІН-код кожному виборцю зі свого списку виборців. За наявності унікального ПІН-коду виборець може шляхом надсилання листа взяти участь в онлайн-голосуванні [5].

Не менш важливим є гарантування конфіденційності виборців. Система повинна мати можливість надійно реєструвати, хто проголосував, і в той же час гарантувати, що ніхто не знає, хто за кого проголосував. Це подвійне завдання- створити «удосконалену» систему та запевнити виборців у тому, що система є повністю безпечною.

Крім того, системи онлайн-голосування повинні бути узгодженими з наявними правами, наданими виборцям. Наприклад, якщо доступне «дострокове/раннє» голосування (на тимчасових виборчих дільницях або поштою) і виборці повинні мати можливість змінити своє волевиявлення, ухвалене під час «дострокового голосування», проголосувавши остаточно на виборчій дільниці в день виборів, ця можливість також повинна бути доступною для виборців, які голосують в Інтернеті. Аналогічно, якщо на виборчій дільниці можна проголосувати незаповненим або недійсним бюлетенем, то така можливість має бути доступною і при використанні інформаційно-комунікаційних технологій.

Впроваджуючи або використовуючи інформаційно-комунікаційні технології на виборах, органи управління виборчими процесами, як правило, повинні запевнити всі зацікавлені сторони в тому, що дане технічне рішення спрацює – тобто воно відповідає законодавчим вимогам, є безпечним та надійним, високоякісним, і буде працювати як слід. Сертифікація інформаційно-комунікаційних технологій для використання у виборах часто розглядається як варіант надання такого роду впевненості. Але в даний час не існує глобального технічного стандарту для різних інформаційно-комунікаційних технологій, що використовуються у виборчих процесах. Тому орган, що опікується виборами, повинен розробити вимоги до процесу сертифікації та забезпечити відповідність системи цим вимогам.

Повідомлення про спроби хакерів зламати виборчі інформаційно-комунікаційні системи надходять з різних країн, включаючи Сполучені Штати Америки. Є така інформація і про Україну. Так у 2014 році центральну виборчу систему України було зламано. Уповноважені особи провели процедуру по виявленню вірусу та вилучили його, після чого оприлюднили інформацію, що несанкціоновані втручання не вплинули на загальні результати виборів [6].

Слід розуміти, що електронне голосування часто суттєво змінює спосіб проведення виборів у країні. Важливо щоб вибір технології проведення е-голосування був сумісний із загальними вимогами до виборів, що діють в країні. Так у Федеративній Республіці Німеччина 2009 р. е-голосування було визнано неконституційним. В силу того, що відповідно до конституції всі вибори мають бути публічними. Федеральний Конституційний суд постановив, що використання комп'ютеризованих машин для підрахунку голосів на останніх виборах було неконституційним.

Суд, зокрема, вирішив, що голосування за допомогою електронних машин не давало виборцям можливості без певних технічних знань бути впевненими, що їхній голос зареєстрований вірно. Так само не було надійних гарантій, що в електронний підрахунок голосів неможливо втрутитися [7].

Україна, як країна яка піклується про зміцнення громадянської злагоди на своїй землі та підтверджуючи європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського курсу України прагне забезпечити для своїх громадян можливість їх активної участі в державотворчих та управлінських процесах. Як повноправний член європейської спільноти наша країна прагне слідувати принципам та стандартам застосування новітніх технологій під час виборчого процесу сформульованим у документах Ради Європи та ОБСЄ, основною ідеєю яких є те, що цифрові рішення для виборів мають узгоджуватися із принципами, які застосовуються для демократичних виборів. Рада Європи та її держави-члени обговорюють використання цифрових технологій на виборах протягом останніх двадцяти років. У центрі уваги – питання електронного голосування та електронного підрахунку голосів.

Для нашої країни питання впровадження е-голосування не нове. Ще в 2012 році були спроби схвалення відповідної концепції, яка закладала підґрунтя для впровадження е-голосування. Тоді головним мотивом була економія коштів на проведення виборів. Однак законопроект був відкликаний. У листопаді 2017 року була схвалена «Концепція розвитку електронної демократії в Україні та план заходів щодо її реалізації». Вона передбачала формування засад впровадження е-голосування, е-плебісцитів та е-референдумів до 2018 року, а безпосереднє впровадження системи – до 2020 року [8]. У червні 2019 року уряд затвердив «План заходів щодо реалізації Концепції розвитку електронної демократії в Україні на

2019-2020 роки», в якому, зокрема, вказано термін створення нормативно-правової бази для е-голосування – ІІІ квартал 2020 року. [9] Частково виконання Концепції було здійснено У Виборчому кодексі України (2019 р.) [10] та в Законі України Про всеукраїнський референдум (2021 р.) [11] в яких передбачено можливість використання інформаційно-комунікаційних технологій при голосуванні.

Поточна ситуація вкрай актуалізує оперативне вивчення та адаптацію досвіду тих країн, які вже мають такий досвід, як мінімум, пройшли перший її етап. Це допоможе перед ухваленням рішення про впровадження технологій е-голосування врахувати низку факторів – від нормативних і технологічних – до соціального контексту виборів. Адже успішність самого проекту і рівень довіри громадян до нього, перспективи подальшого розширення значно залежать від правильності та ретельності підготовки, точності реалізації усіх процедур. У протилежному випадку е-голосування може навпаки, підірвати довіру до усього виборчого процесу.

У 2021 році Національним інститутом стратегічних досліджень була підготовлена аналітична доповідь на тему «Дистанційне електронне голосування як механізм реалізації виборчих прав громадян України, що перебувають за кордоном (у контексті застосування європейських стандартів електронного голосування)». В ній акцентовано, що Україна має хороший потенціал для впровадження електронного врядування, у тому числі дистанційного електронного голосування. Окреслено окремі проблемні моменти реалізації виборчих прав громадянами, що постійно або тимчасово перебувають за межами України. Розглянуто перспективи, ризики та застереження щодо пілотування інформаційно-комунікаційних технологій голосування у найближчій перспективі. Наголошено, що такий пілотний проект можливий з прийнятними ризиками для голосування громадян України, які перебувають за кордоном, позаяк відсоток голосів, поданих на закордонному виборчому окрузі, істотно не впливає на результати загальнонаціональних виборів. Надано відповідні рекомендації. У зазначеній доповіді детально проаналізовані найважливіші принципи та стандарти застосування новітніх технологій під час виборчого процесу, що сформульовані у документах Ради Європи та ОБСЄ, основною ідеєю яких є те, що цифрові рішення для виборів мають узгоджуватися із принципами, які застосовуються для демократичних виборів. Рада Європи та її держави-члени обговорюють використання цифрових технологій на виборах протягом останніх двадцяти років. У центрі уваги – питання електронного голосування та електронного підрахунку голосів [12].

Ретельно вивчивши напрацювання та досягнення країн в сфері застосування інформаційно-комунікаційних технологій Україна, торуючи шлях діджиталізації, вирішила орієнтуватися на Естонію. Як зазначив, під час перебування української делегації з робочим візитом в Естонії в червні 2019 року, радник Президента України (з 2023 року - віцепрем'єр-міністр з інновацій, розвитку освіти, науки та технологій - міністр цифрової трансформації України) Михайло Федоров; «Саме Естонія першою в світі ввела електронну взаємодію реєстрів і ID-карти, провела електронні вибори і досягла показника онлайн-послуг в 99%, надала можливість «електронного громадянства» - досвід цієї країни дійсно вражає. Наша мета - застосувати найбільш сучасні та інноваційні технології та підходи для впровадження концепції «Держава в смартфоні», щоб зробити стрімкий стрибок, пропустивши кілька еволюційних етапів, де це можливо» Після проведених робочих зустрічей М. Федоров додав: «Головне, що ми отримали від естонських експертів позитивний зворотний зв'язок щодо наших планів, а також домовилися про конкретну підтримку щодо проведення аудиту реєстрів, розвитку системи «Трембіта», сучасної електронної ідентифікації SmartID і впровадження e-Residency. На кожній зустрічі ми відчували абсолютну відкритість і бажання допомогти Україні. Це дуже надихає» [13].

Беручи до уваги те, що ще в жовтні 2005 року на місцевих виборах в Естонії вперше була застосована система електронного голосування, і хоча такою можливістю скористалися лише 9317 виборців, що становило 1,85% при загальній явці 47,4%, експертами був проведений глибокий багатофакторний аналіз підготовки та процесу е-голосування. Це дало

можливість доопрацювати нормативну базу, удосконалити технічне забезпечення, здійснити низку кроків для підвищення довіри громадян до е-виборів та е-голосування. На виборах у 2019 році вже фактично половина виборців голосували через Інтернет.

Е-голосування 2005 року в Естонії у багатьох тематичних звітах та публікаціях було назване «світовою прем'єрою». Подальше стрімке впровадження інновації в країні, показники онлайн-участі у парламентських виборах 2019 року на рівні 47 % вказують на успішність проекту. Тож досвід країни у підготовці та проведенні е-голосування варто вивчати і адаптувати. Результати досліджень та висновки експертів також допоможуть врахувати низку важливих моментів ще на етапі підготовки та уникнути багатьох прорахунків [14].

Висновки.

Хоча на соціальне прийняття системи е-голосування може піти багато часу, втрата довіри може відбутися швидко, якщо наявні серйозні технічні проблеми або політичні розбіжності. Неправильно реалізоване або невдале рішення в сфері електронного голосування може затримати подальший розвиток цієї технології на тривалий час. Неправильно реалізоване або невдале рішення в сфері електронного голосування може затримати подальший розвиток цієї технології на роки.

Для успішної реалізації проекту е-голосування необхідно чітко визначити його кінцеву мету, що полегшить усвідомлення його переваг в порівнянні з наявною системою голосування з використанням паперового носія.

Слід розуміти, що жодна з доступних на сьогоднішній день систем не є досконалою, так само як не існує єдиного бачення того, якою має бути така ідеальна система електронного голосування. Вивчення міжнародного досвіду дасть змогу уникнути багатьох прихованих загроз. Потрібно розуміти, що електронне голосування не панацея від усіх проблем, а лише один із варіантів розв'язання проблем у виборчому процесі.

До процесу впровадження електронного голосування мають бути залучені усі зацікавлені сторони, адже воно має слугувати компромісом в плані задоволення прагнень та бажань для всього політичного спектру партій, який представлений в країні та виборчого електорату. Слід пам'ятати, що навіть за відсутності справжньої опозиції е-голосуванню, належної його сертифікації, наявності незалежного аудиту із надання зацікавленим сторонам доступу до відповідних процедур і документації, зазначена система може викликати несприйняття з суто політичних причин.

При запровадженні е-голосування необхідно розуміти що очікувані результати від його втілення в життя не будуть миттєвими та потребуватимуть певного часу. Адже соціальне сприйняття електронного голосування зазвичай формується протягом декількох електоральних циклів і найефективніше досягається шляхом поступового розширення пілотних проектів.

Велике значення має бути приділено державою формуванню добре поінформованого електорального корпусу. Виборцям не лише простіше користуватися електронним голосуванням у день виборів; їм також буде легше довіряти новій системі, якщо вони розумітимуть, чому вона впроваджується, які переваги вона надає, та які заходи безпеки застосовуються для підтримки та забезпечення прозорості та законності виборчого процесу.

Розглядаючи витрати на е-голосування, важливо враховувати загальні експлуатаційні витрати протягом всього періоду використання, а не одноразові витрати на придбання необхідного обладнання та оплату спеціалістів по його запуску. Для того щоб залишатися безпечними та надійними системи електронного голосування повинні піддаватися постійним оглядам, модернізації та замінам, а також коригуванню згідно з новими вимогами.

Тож якою б зручною не була для виборця, на перший погляд, можливість проголосувати онлайн, все залежить від рівня довіри людей до влади та технічно надійної системи. Ні першого, ні другого зараз в Україні не має.

Кроки, які наразі роблять учасники процесу цифровізації в Україні, в тому числі і стосовно е-голосування, свідчать, що в можновладців нашої країни наявні розуміння та прагнення до вдосконалення системи залучення громадян до активної участі в державотворенні.

За умови врахування міжнародного досвіду, рекомендацій наданих експертами є надія, що комплексне застосування різних способів проведення виборів сприятиме реалізації права громадян, в максимально зручній для них формі, на участь в управлінні державою.

Список використаних джерел:

1. Вибори президента України 2024 р. URI: %D0%92%D0%B8%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B8_%D0%9F%D1%80% D0% B5%D0%B7% (дата звернення: 12.11.2024)

2. Теремецький В.І., Дуліба Є.В. Переваги та ризики впровадження електронного голосування: досвід для України URI: https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/900 (дата звернення: 13.11.2024)

3. ІКТ у базі даних виборів. Глобальний стан демократії. URL: https://www.idea.int/data-tools/data/icts-elections (дата звернення: 14.11.2024)

4. Valmyndigheten. Попереднє голосування. URL: https://www.val.se/servicelankar/other-languages/english-engelska/to-vote/early-voting.html (дата звернення: 14.11.2024)

5. Elections Canada. Порівняльна оцінка електронного голосування. URL: https://www.canada.ca/en/democratic-institutions/services/reports/online-voting-path-forward-federal-elections.html#toc218.

6. Наукова вікіпедія. Фальсифікація виборів. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Electoral_fraud (дата звернення: 12.11.2024)

7. У Німеччині заборонили електронне голосування на виборах. https://www.radiosvoboda.org/a/1503517.html (дата звернення: 12.11.2024)

8. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.01.2018. № 67-р. URL: (дата звернення: 15.11.2024)

9. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку електронної демократії в Україні на 2019-2020 роки. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.06.2019р. № 405-р. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/405-2019-%D1%80#Text (дата звернення: 15.11.2024)

10. Виборчий кодекс України 19.12.2019 № 396-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/396-20 (дата звернення: 15.11.2024)

11. Про всеукраїнський референдум: Закон України від 26.01.2021 р. № 1135-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20 (дата звернення: 15.11.2024)

12. Токар-Остапенко О.В. Дистанційне електронне голосування як механізм реалізації виборчих прав громадян України, що перебувають за кордоном (у контексті застосування європейських стандартів електронного голосування) URI: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-09/analytrep_15_2021.pdf

13. Естонія допоможе Україні створити «державу в смартфоні» – радник Зеленського URL: https://lb.ua/news/2019/06/12/429446_estoniya_pomozhet_ ukraine_sozdat.html (дата звернення: 16.11.2024).

14. Запуск електронного голосування: корисний досвід Естоніїhttps://lb.ua/blog/svetlana_topalova/456467_zapusk_elektronnogo_golosuvannya.html (дата звернення: 26.02.2021). (дата звернення: 16.11.2024)